DOI: 10.19195/0137-1150.168.1

Data przesłania artykułu: 8.09.2017

Data akceptacji artykułu: 19.12.2017

ALICJA Z. NOWAK

Uniwersytet Jagielloński, Polska

„Czyścić” kontra „podniebne cła” w literaturze polemicznej czasów unii w Brześciu (XVI/XVII metropolia kijowska) — wybrane przykłady

Czyścić jest dogmatem Kościoła katolickiego dotyczącym procesu doskonalenia oddzielonej po śmierci od ciała duszy — osiągnął ten status w wyniku prac soboru ferrarsko-florenckiego¹. Mytarstwa (słowiański: *myto*), czyli podniebne cła, to jedynie legenda, albowiem Kościół wschodni, apofatyczny i powściągliwy w ustaleniach doktrynalnych, nie miał jasnych ustaleń odnośnie do życia zagrobowego. Mimo to koncepcja powietrznych komór celnych była bardzo rozpowszechniona przede wszystkim dzięki popularnym na Rusi eschatologicznym apokryfom, literaturze hagiograficznej, ascetycznej, a także ikonografii i modlitwom².

W historii stosunków Kościoła wschodniego i zachodniego sprawa czyśćca była dyskutowana przy okazji kolejnych prób przywrócenia jedności. Najpierw w 1274 roku, kiedy to zaakceptowana na drugim soborze w Lyonie nauka o czyśćcu trafiła do wyznania wiary cesarza Michała VIII Paleologa, a przede wszystkim na soborze florenckim, na którym — jak twierdzi John Meyendorff — był to jedyny temat dotyczący eschatologii, który teologowie bizantyńscy zmuszeni

¹ Por. np. K. Strzelecka, *Czyścić*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bińkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985, kol. 939–942.

² R. Mazurkiewicz, *Eschatologia Rusi Kijowskiej*, [w:] *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988, s. 51–93; A. Z. Nowak, *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII w.*, Kraków 2008, s. 142–152.

byli zgłębić i usystematyzować. Debata łacinników z grekami wykazała wówczas radykalną różnicę ich perspektyw³.

W metropolii kijowskiej rozważania o zagrobowych losach duszy ponownie stały się aktualne w czasach przygotowań i bezpośrednio po przeprowadzeniu unii w Brześciu. Pierwsza fala polemiki została wywołana kierowanymi pod adresem Rusinów zarzutami katolickich przedstawicieli obozu kontrreformacyjnego: Piotra Skargi i Benedykta Herbesta. Przedmiotem naszego zainteresowania uczynimy jednak prowadzoną na przełomie XVI/XVII wieku dyskusję z udziałem samych Rusinów (Ukraińców, Białorusinów) osiadłych w Rzeczypospolitej, ponieważ ilustruje ona sposób, w jaki obie koncepcje zaświatów zostały wykorzystane przez reprezentantów wschodniej tradycji kościelnej do przekonywania adwersarzy o własnej słuszności. W toku tej dyskusji wyklarowała się nieco „mglista” dotąd idea mytarstw, była ona bowiem potrzebna przedstawicielom obu stron religijno-wyznaniowego dialogu jako argument potwierdzający istnienie czyśćca bądź przeciwnie — pozwalający na jego odrzucenie.

Jedna z pierwszych definicji czyśćca w polemicznej pracy Rusina została przywołana w dialogu prawosławnego autora z 1603 roku, zatytułowanym *Pytania i odpowiedzi (Вопросы и ответы православному зъ папезжникомъ)*. Została ona włożona w usta papieżnika, czyli łacinnika, i ujęta w formę oskarżenia skierowanego pod adresem prawosławnych:

[...] одшедшимъ душамъ не вѣруете быти чистцу на очищеніе нѣкотрыхъ грѣховъ, которые мы называемо пургаторіумъ, то есть чистецъ огненный, въ которомъ души людей христіанскихъ, очищающіеся повсехныхъ грѣховъ, идуть заразъ, пособляющимъ и намъ за ними насвятшими офѣрами и ялмужнами, до неба⁴.

Praca prezentowała także prawosławną wizję pośmiertnych losów duszy. Był to jednak opis skrótowy i nie został w nim użyty termin „mytarstwo”. Charakterystyce podniebnych cel posłużył krótki fragment z komentarzy Jana Chryzostoma na List świętego Judy Apostoła:

[...] гды душа отъ тѣла розлучается и идетъ отселя, и потыкають ее ангелскіе силы добрыє и бѣсовскіе гуфы превротные, абы, ведле справъ, которыхъ учинила, или злыхъ, или добрыхъ, и на розныхъ мѣстцяхъ, или сіи, или овыи посадили еѣ, заховуючи ажъ до послѣднего дне [...] ⁵.

³ J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 1984, s. 281–282. Zapropionowaną legalistyczną koncepcję czyśćca ogniowego odrzucił Marek z Efezu; o przebiegu tej dyskusji zob. Дж. Гілл, *Флорентійський Собор*, Львів-Рим 2016 (pierwsze anglojęzyczne wydanie: Cambridge 1959), s. 128–132. Ci, którzy podpisali dokumenty soborowe, zgodzili się na istnienie czyśćca, lecz nie byli zobowiązani do wiary w fizyczną, ogniową mękę; por. W. Hryniewicz, *O soborze florenckim inaczej. Refleksje ekumeniczne*, [w:] *idem, Kościoły siostrzane — dialog katolicko-prawosławny 1980–1991*, Warszawa 1993, s. 302.

⁴ *Вопросы и ответы православному зъ папезжникомъ*, 1603, [w:] *Русская Историческая Библиотека*, t. 7. *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, cz. 2, Санктпетербургъ 1882 (dalej: RIB 7), kol. 53–54.

⁵ *Ibidem*, kol. 61.

Wspomniane w tym objaśnieniu miejsca przebywania dusz są różne w zależności od wartości życia ludzi zmarłych, co oznacza jednocześnie akceptację dla popularyzowanej przez Kościół zachodni idei sądu indywidulanego, wstępnego, zaraz po śmierci. Według wielu prawosławnych polemistów sprawiedliwi przebywają do dnia sądu na łonie Abrahama lub w raju, o których mowa w Ewangelii według świętego Łukasza w przypowieści o bogaczu i ubogim Łazarzu (16, 19–31) oraz w historii o Dobrym Łotrze (23, 39–42). Grzesznicy są zsyłani do otchłani nazywanej przez Rusinów adem, czyli hadesem. Jak podkreślał między innymi Wasyl Surażski, autor wydrukowanej w Ostrogu tak zwanej *Кныжци (О единой истинной православной вѣрѣ, 1588)*, nigdzie w Biblii nie znajdziemy wzmianki o tym, że dusze powinny się oczyścić z grzechów przed dotarciem na wskazane miejsca wytchnienia:

Нигдѣже убо отюдъ въ свѣтыхъ писанихъ не обрѣтається, абы по смерти покааніе или очищеніе грѣховъ быти мѣло, окромѣ здѣ, дондеже въ тѣлѣ пребываемъ. [...] Разбойнику же, паки покаавшуся, висящу на крестѣ: «днешь съ мною будеши въ раи» глаголетъ Христосъ, а не до чистителяго огня отсылаетъ⁶.

W środowisku prawosławnym pojęcie mytarstwa oraz obszerny opis powietrznych komór celnych, w których demony zatrzymują dusze w celu dręczenia i oskarżania o poszczególne grzechy, pojawił się dopiero w przypisywanej Zachariaszowi Kopysteńskiemu, przyszłemu archimandrycie pieczerskiemu, *Книга о вѣрѣ Єдиной, 1621*:

[...] душѣ по выстю зъ тѣла бывають турбованы на аерѣ, што по-словенску называютъ воздушныи мытарства душѣ, а по-грецку Снаеріа телонія тоѣн џиѣхон, а по-руську мученя, гамованя, пытаня и истезанія на повѣтру душѣ. Бовѣмъ злыи духове, живучи на повѣтру, чинятъ душамъ перепону и перешкоду и гамованіе, зъ аггѣлами добрыми препираючися и собѣ душу привлящаючи. А биваетъ то не на одномъ мѣсци, и не от единого діавола, але от розныхъ и на розныхъ мѣсцахъ, и за розныи грѣхи. Яко бовѣмъ иньи а иньи суть до грѣховъ розныхъ побужаючи, яко авва Сирень учить, такъ тыж и баданя чинятъ не едни. Овъ бовѣмъ о нечистость, а овъ за убійство, и онъ за блюзнѣрство, той за онъ грѣхъ, а сей на иный стязуетъ и гамуетъ, такъ власне яко ово видишъ шнуръ онъ маліюваный, от пекла початокъ свой маючи, а до неба досягаючи, где и діаволе при грѣху каждомъ присѣдять, яко митници на коморахъ мытничихъ⁷.

⁶ Васил Суразкий (Малюшицкий), *О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской церкви*, Острог 1588, [w:] RIB 7, kol. 845–846; por. też *Вопросы и ответы...*, kol. 61–62.

⁷ [Захарія Копыстенский], *Книга о вѣрѣ Єдиной, Святой, соборной, Апостолской Церкви, которая под розсудок Церкви Восточней поддается*, ок. 1619 г., [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденную при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ*, cz. 1, t. 8. *Памятники литературной полемики православныхъ южно-русовъ съ протестантами и латино-уніатами въ Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст.*, Кіевъ 1887, s. 315–316. Tę definicję cel Zachariasz Kopysteński włączył do rękopiśmiennej *Palinodii* i kazania żałobnego poświęconego rocznicy śmierci Elizeusza Pleteneckiego (Kijów 1625).

Komentarz autora dotyczący „sznura malowanego, który od piekła swój początek bierze i do nieba sięga”, przekonuje, że ten obraz, korespondujący z wyobrażeniami cel z piśmiennictwa czasów średniowiecza, inspirowała ikonografia sądu ostatecznego.

Znamienny jest jednocześnie fakt, że charakterystyczną dla Kościoła wschodniego nazwę i wizję mytarstw w polemice wyznaniowej jako pierwsi przywołali unicy. Była ona im szczególnie potrzebna, ponieważ starali się legendy i wyobrażenia o losach duszy po śmierci wykorzystać jako argument w dyskusji na temat istnienia trzeciego miejsca w zaświatach, przeznaczonego dla dusz ludzi nie całkiem złych, ale też nie idealnych. Podniebne cła znajdujące się w sferze wierzeń wyznawców Kościoła wschodniego pozwalały im zatem przybliżyć istotę doktryny o czyścisku tej propagowanej przez łacinników.

Hipacy Pocięj w pracy *Unia Greków z Kościołem rzymskim z 1595 roku* poświęcił temu problemowi osobny rozdział, zatytułowany *О чистцу, о который се тежъ нашии спречають, наслѣдующы въ томъ всихъ геретыковъ и иновѣрцовъ, которые твердятъ, ижъ чистца нѣтъ, а затымъ и памети, и молитвы, и прыношенія за умерлыхъ быти пороженіе повѣдають*⁸. Ten obszerny, oskarżycielski tytuł wskazywał na błędy prawosławnych, którzy odrzucając koncepcję czyściska, mieli niebezpiecznie zbliżyć się poglądami do heretyków i innowierców podważających sens modlitwy za zmarłych⁹. Według polemisty potrzeba wstawiennictwa wynikała z faktu istnienia trzeciego, obok nieba i piekła, miejsca w zaświatach, w którym zatrzymywana jest większość dusz oczekujących pomocy:

Але ижъ се молимо за усопшихъ, и жертвы за нихъ приносимо, и памети имъ творимъ, мусить быти, яко есть иное мѣсце третее, межы небомъ и пекломъ, гдѣ бывають души задерживаны, ажъ бы заплатили до меншого квадранта. А то посполите по нашему зовуть — мытарства¹⁰.

Dwa lata później ten sam autor w dziele *Antirresis* (1599), które było odpowiedzią na słynną pracę *Apokrisis* (wydaną w latach 1597, 1598–1599)¹¹, pytał prawosławnych, dlaczego nie wierzą w istnienie czyściska, skoro „za umarłe modlitwy czynią, pamięci sprawują i ofiarę świętą przynoszą”¹². Wykorzystany argument został następnie podchwycony przez innych uczestników religijnej dyskusji, którzy potrzebę istnienia miejsca odrębnego w świecie pozagrobowym chętnie

⁸ Hipacy Pocięj, *Unia albo wykładъ преднейшихъ артыкуловъ ку зъєдноченью Грековъ съ костеломъ Рымскимъ належашыхъ*, Włno 1595, [w:] RIB 7, s. 129–130.

⁹ Na ten temat por. *Списание противъ — люторовъ въ двухъ редакціяхъ*, [w:] *Русская Историческая Библиотечка*, t. 19. *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, cz. 3, Петербургъ 1903 (dalej: RIB 19), kol. 113–138.

¹⁰ Hipacy Pocięj, *Unia albo wykładъ...*, kol. 130.

¹¹ Prawdziwa tożsamość autora pracy, protestanta Marcina Broniewskiego, piszącego pod pseudonimem Christopfor Philalet, została ujawniona przez jego adwersarzy.

¹² Por. *Antirresis, abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1997, s. 129.

uzasadniali podzielaną przez katolików i prawosławnych wiarą w skuteczność ofiar, modlitw i innych wstawienniczych wysiłków czynionych w intencji dusz osób zmarłych.

Przykładem może posłużyć wydany w 1625 roku w Krakowie *Traktat o duszy* Kasjana Sakowicza. Autor opisując pozagrobowe miejsca przebywania dusz, osobne podrozdziały pracy poświęcił kolejno: niebu, mytarstwom i piekłu¹³. Twierdził, że pierwsze miejsce jest przeznaczone dla tych, którzy okazali się zwycięzcami duchowego boju na ziemi, drugie zaś dla tych, którzy wprawdzie walczyli, ale nie zawsze byli mężni i dlatego niektóre potyczki przegrali. Mimo upadków opuszczali oni jednak ten świat, wyraziwszy skruchę i żal za grzechy w sercu, dlatego będą mieli możliwość odpłaty za nieodpokutowane winy w czasie wędrówki po cłach¹⁴. W rozdziale *O mytarstwie drugim miejscu po śmierci*¹⁵ omawianej pracy Sakowicz pisał, że purgatorium, które Polacy nazywają „czystcem”, a Słowianie „mytarstwami”, niewątpliwie istnieje:

[...] ми вже тому повинні були б визнати це третє місце, що ми молимося за померлих, приносимо за них офіри, відправляємо літургії і навіть маємо для цієї мети, дві суботи щорічно — перед святками і перед м'ясопустною неділею. І оскільки ми чинимо за померлих молитви, літургії і обідні, особливо восени, то я питаю, за яких? [...] Отже, мусить бути третє місце, в якому душі затримуються тимчасово і після наших молитв і пожертвувань тут, на землі, з нього виходять. Назви це місце як хочеш, „бе” чи „ме”, але передусім визнай, що воно є¹⁶.

Takież utożsamienie ciał i czyśćca znajdujemy między innymi w pracy *Przyczyny porzucenia disuniej przezacnemu narodowi ruskiemu podane* Teodora Skuminowicza-Tyszkiewicza, wydanej w Wilnie w 1643 roku¹⁷, i w wielu późniejszych, nie tylko polemicznych i unickich, dziełach XVII–XVIII wieku¹⁸.

Prawosławni wierzą, że modlitwy wznoszone za zmarłych mają moc sprawczą, mogą w sposób znaczący wpłynąć na los duszy w dniu sądu ostatecznego. Dlatego, jak pisał autor *Pytań i odpowiedzi*, proszą Boga o odpuszczenie drobnych grzechów zmarłego i miłosierdzie dla duszy: „Для тогож за умершими

¹³ Korzystam ze współczesnego tłumaczenia na język ukraiński; por. *Трактат про душу, написаний отцем Касіяном Саковичем, ченцем грецької релігії, [w:] Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI–початок XVII ст. Тексти і дослідження*, red. В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов, Київ 1988, s. 494–505.

¹⁴ *Ibidem*, s. 495.

¹⁵ Tytuł oryginału podaję za J. D. Wagilewicz, *Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem pisarzy łacińscy Rusini*, oprac. R. Radyszewskij, Przemyśl 1996, s. 200.

¹⁶ [Kasjan Sakowicz], *Трактат про душу...*, s. 501.

¹⁷ Por. J. D. Wagilewicz, *Pisarze polscy Rusini...*, s. 216–217.

¹⁸ Zdaniem Lilii Bereżnej tendencja do porównywania, a często zbliżania koncepcji czyśćca i mytarstw była zauważalna w prawosławnym, monasterskim piśmiennictwie do połowy XVIII wieku; por. Л. Бережна, *Третє м'єсто удержаніє истяжательное". Ідея митарств у творах Йоанікія Галатовського та українських православних синодихах*, [w:] *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*, red. і oprac. Л. Довга, Н. Яковенко, Київ 2005, s. 267–280.

молимося и милостиню чинимо, ижъ еще и малыхъ грѣховъ не сужено, абы тымъ передъ декретомъ судію ублагати [...]”¹⁹.

To uzasadnienie nie przeczyło przekonaniom katolików, natomiast w obu wymienionych unickich traktatach z 1595 i 1625 roku została wskazana taka cecha czyścicowej męki dusz, której Kościół wschodni nie zaakceptował. Była to ogłoszona przez łacinników konieczność odpłaty, czyli „zwrotu ostatniego grosza” (Mt 5, 26) za uczynione w życiu doczesnym zło. Pisał o tym warunku także autor *Harmonii* z 1608 roku:

A za jakież dusze Kościół Boży i ojcowie każą się modlić — niech powiedzą? Pewnie za tych, którzy są na tym to mytarstwie zatrzymane, o których Pan sam mówi: nie wynidzie, aż zapłaci do najmniejszego kwadrantu²⁰.

Chrześcijański Wschód nie wierzył w możliwość osobistej pokuty po śmierci, odrzucono koncepcję zadośćuczynienia Anzelma z Canterbury (ojca scholastycyzmu XI/XII wieku), który przewidywał konieczność odpłaty Bogu za grzechy proporcjonalnie do winy. W historii teologii prawosławnej można odnaleźć różne poglądy na istotę czyścica, ale niemal wszystkie wypowiedzi są zgodne co do odrzucania sądu o karze i cierpieniu zadośćuczyniającym²¹.

Kolejnym kontrowersyjnym dla prawosławnych tematem, wiążącym się z ideą pośmiertnego zadośćuczynienia, była istota ognia czyścicowego. Dyskutowano nad nią już w trakcie obrad soboru florenckiego, kiedy to przedstawiciele Kościoła wschodniego zostali zwolnieni z obowiązku wiary w jego materialność, aczkolwiek literatura polemiczna przełomu XVI/XVII wieku dowodzi, że półtora stulecia później problem był nadal aktualny. Autor *Harmonii* o tym dogmacie pisał:

Kościół Rzymski wierzy y wyznawa, że jest czyściec, i jest własny ogień materialny, w którym się dusze czyszczą, tych zwłaszcza, którzy w pokucie s tego świata zesšli, ale dosyć uczynić za grzechy swoje, jako im było zapowiedziano, przez zejście prędkie s tego świata nie mogli²².

Poszukując biblijnego uzasadnienia dla idei oczyszczającego ognia, katolicycy polemisi od najdawniejszych czasów najczęściej wskazywali fragment Pierwszego Listu świętego Pawła do Koryntian (1 Kor 3, 14–15)²³: „Ten, którego dzieło wzniezione na fundamencie, przetrwa, otrzyma zapłatę; ten zaś, którego dzieło spłonie,

¹⁹ *Вопросы и ответы...*, kol. 58.

²⁰ [Hipacy Pocij], *Harmonia albo concordantia wiary, sakramentów iu ceremoniej cerkwi ś. Orientalnej z kościołem rzymskim*, Wilno 1608, [w:] RIB 7, kol. 186. Por. także słowa papieżnika uzasadniające istnienie czyścica tym fragmentem z Ewangelii Mateusza: „В самомъ Евангеліи есть, гдѣ Христосъ напоминаетъ, абы каждый, поки на свѣтѣ живетъ, расправился конечно зъ суперникомъ своимъ, абовѣмъ ввержень будетъ въ темницу, и не выйдетъ оттолъ, ажъ отдасть послѣдній кодрантъ” — *Вопросы и ответы...*, kol. 56.

²¹ „Człowiekowi umierającemu w łasce Bóg przebacza grzechy, nie wymagając kar ekspiacyjnych, gdyż jedynym prześląganiem Boga za grzechy świata jest Chrystus” — W. Hryniewicz, *Czyściec w teologii prawosławnej*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 942–943.

²² Hipacy Pocij, *Harmonia albo concordantia wiary...*, s. 186.

²³ Dyskusja mnichów Atonitów z papieskim legatem — J. Le Goff, *Narodziny czyścica*, przeł. K. Kocjan, Warszawa 1997, s. 288–289.

poniesie szkodę: sam wprawdzie ocaleje, lecz jakby przez ogień”²⁴. W omawianym okresie nieco dłuższy passus z tego listu przytoczył autor *Pytań i odpowiedzi*, wkładając go w usta swego adwersarza papieżnika, który owo biblijne „ocalenie” interpretował jako rezultat przejścia przez tymczasowy ogień czyścicowy:

И зась апостоль: „если хто будуетъ на томъ фундаментъ злото, сребро, каменіе дорогое, дрова, сѣно, тростіе, каждого робота явна будеть, абовѣмъ день объявить, поневажъ огнемъ откривается, и каждого робота, якая есть, огонь спробуетъ, которое прибудоваль, заплату возьметъ, если которого робота згорить, шкоду подиметь, а самъ збавень будеть”, то есть выйдетъ съ того чистцового огня²⁵.

O popularności tych wersetów biblijnych świadczą liczne, odpierające katolicką wykładnię, odpowiedzi prawosławnych polemistów. Według nich słowa z apostolskiego listu nie dotyczą ognia tymczasowego, który będzie ratunkiem dla grzeszników, ale odnoszą się do ognia wiecznego i wydarzeń, które nastąpią wraz z nadejściem sądu ostatecznego. A zatem „ci, którzy ocaleją”, nie będą mieli udziału w nagrodzie niebieskiej, przeciwnie — według polemisty fragment odnosi się do tych, którzy zostaną skazani na wieczny ogień. Wypowiedź prawosławnego uczestnika dialogu została wsparta autorytetem Cyryla Aleksandryjskiego z *Kazania o Antychryście* oraz objaśnieniami pisma świętego Jana Chryzostoma (IV wiek) i Teofilakta z Ochrydy (XI wiek).

Златоустый на тую епистолю до Коринтовъ пишеть: „если хто золотую зброю носечи пройдетъ рѣку огненную, свѣтлѣйшимъ выходить. А если сѣно, дрова носячи пройдетъ, не толко абы собѣ што помогль, але и тое погубить што бы мѣль. Тымъ же способомъ и при учинкахъ. Прето (мовить) ижъ шкоду подойметъ, а то есть первая мука, а самъ спасетъся, але такъ, якъ огнемъ, и ото другая. А што апостоль мовить, такъ то есть, ижъ зъ учинками не згинеть, абы не мѣль быти, але пребудеть на вѣки въ огни²⁶.

Wypowiedź wieńczy dobitne stwierdzenie, że ogień tymczasowy nie istnieje, albowiem zapowiedziany w Biblii ogień strawi świat w dzień sądu, a grzesznicy zostaną wówczas poddani niemającej końca męce:

Прето немаш мукъ и огня дочасного, ани души безъ тѣла скоро по смерти полеруючого, кгдажъ въ день судный тотъ же огонь, которого справедливые пройдутъ, грѣшныхъ (по декретъ страшномъ, кгда речеть: идѣте от мене, не заню васъ) зъ собою загорнетъ и на вѣки вѣчные мучити будеть²⁷.

Według Melecjusza Smotryckiego, który w pierwszym okresie swojej polemicznej aktywności optował za poprawnością biblijnych komentarzy Jana Chryzostoma, list apostolski egzemplifikujący naturę ognia wiecznego został przez

²⁴ *Biblia Tysiąclecia*, wyd. 3 popr., Poznań-Warszawa 1995, s. 1294. Komentarz do tego fragmentu por. J. Buxakowski, *Wieczność i człowiek. Eschatologia*, „Teologia Prawd Wiary”, t. 8, Pelplin 2001, s. 234–235.

²⁵ *Вопросы и ответы...*, kol. 56.

²⁶ *Ibidem*, kol. 57.

²⁷ *Ibidem*, kol. 58.

katolików błędnie odczytany²⁸, co autor *Trenosu* (1610) spisał na poczet słabej znajomości języka greckiego wśród łacinników:

Przywodzicie na świadectwo błogosławionego Augustyna albo inszego kogo z Rzymskich tego wieku Doktorów, którzy inaczej te Pawłowe słowa rozumieli, a miejsca Tego miasto fundamentu Czyścowego ognia używali. Którym tak odpowiadamy. Jeśli słuszna rzecz jest aby Greckie pism Grekowie wykładali, gdyż przeciw temu niemasz co rzec, iż Grekowie lepiej pospolity swój język umieją z przyrodzenia aniż ludzie inszej nacji z nauki, ponieważ tedy po Grecku Apostoł pisał, nikt zaiste z Łacinników tego miejsca własniej wyrozumieć i przystojniej wyłożyć niemógł nad Chryzostoma świętego, dla czego słusznie na owych, których jest w więcej sententia przyzwolić, a niżli na Łacińskich Doktorów zdanie [...]²⁹.

Prawosławni, broniąc się przed uznaniem idei kary ekspiacyjnej w czyścisku, najczęściej powoływali się na pochodzącą z Ewangelii według świętego Mateusza przypowieść o pannach mądrych i głupich (25, 1–13). Sięgnęli po ten fragment Biblii między innymi autor *Pytań i odpowiedzi*³⁰, autor *Księgi o wierze* oraz Iwan Wyszeński, zadając katolikom pytanie o przyczynę bezwzględnego odrzucenia panien, które pozostawało w sprzeczności z przekonaniem o możliwości samodzielnego naprawienia zaniedbań:

Zachariasz Kopysteński	Iwan Wyszeński
До того, што еще речемо о оныхъ пятихъ глупыхъ паннахъ, чому до облюбенца не приступаютъ очистившись огнемъ? Чему не отсылаеть ихъ очиститися поломенемъ огненнымъ и такъ войти до ложницы, але рече-но им: „не знаю васъ”, и не пуцаеть ихъ до себе, але преч отсылаеть? ³¹	Аще ест чистецъ по смерти то почто дѣвству немилостивому входъ чертога затворен и не рече женихъ, егда толцаху безвремен-но: „Идѣте, очиститесь и паки доидосте”, но „идѣте, яко не вѣмъ васъ”? А егда Богъ рече „не вѣмъ васъ”, что естъ знамение сего слова? Не тожде ли постраждутъ, якоже и бесплод-нии козлища, имъ же рече: „отидѣте отъ мене, проклятии” ³² .

Prawosławni nie akceptowali zatem idei ekspiacji, odrzucali także tezę o fizyczności oczyszczającego cierpienia. W *Księdze o wierze* argument z obszaru logiki wskazywał na bezsens twierdzenia o męce fizycznej, której miała zostać poddana niematerialna, gdyż rozłączona z ciałem, dusza³³. Ponadto wedle przy-

²⁸ Sześć różnych interpretacji wspomnianego fragmentu z listu Pawła do Koryntian powstałych na przestrzeni dziejów podaje A. Jankowski; zob. Z. J. Kijas OFMConv, *Odpowiedzi na 101 pytań o rzeczy ostateczne*, Kraków 2004, s. 82–84.

²⁹ [Melecjusz Smotrycki], *ΘΡΗΝΟΣ to jest Lament jednej ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem Dogmat Wiary przez Theophila Orthologa tejże świętej wschodniej Cerkwie Syna*, Wilno 1610, reed., [w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, wstęp D. A. Frick, „Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts”, t. 1, Cambridge 1987, s. 175.

³⁰ *Вопросы и ответы...*, kol. 54.

³¹ [Захарія Копыстенский], *Книга о вѣрѣ...*, s. 314–315.

³² *Йоанна мниха извъщичие краткое о латинскихъ прелестехъ, о заблуждени и отъ пути истиннаго и болезнехъ смертоноснаго мудрования*, [w:] И. Вишенский, *Сочинения*, ред. И. П. Еремин, Москва-Ленинград 1955, s. 115.

³³ [Захарія Копыстенский], *Книга о вѣрѣ...*, s. 314.

woływanych opinii Ojców Kościoła grzech został popełniony przez człowieka stanowiącego jedność psychofizyczną i w takiej też postaci będzie on karany: „Іоан Дамаскинъ во книгахъ четвертыхъ пишеть: »душа ани добра, ани зла тутъ безъ тѣла не могла чинити, едно посполу, претождъ обое вкупѣ заплату приймають«”³⁴.

Sakowicz znalazł odpowiedni kontrargument na te twierdzenia. Tłumaczył bowiem, że rzecz, która może się wydać niemożliwa z ziemskiego punktu widzenia, dla wszechmogącego Boga już taka nie jest, czego dowodzi przenikanie materii, czyli święconej wody, w niematerialną duszę w trakcie chrztu oraz cechująca ją moc usuwania pierworodnego grzechu:

[...] деякі звикли думати, що душа без тѣла не може терпіти жодних мук, бо, кажуть вони, як матеріальний вогонь може палити нематеріальну душу, коли це річ протилежна? Але я тебе запитаю, як з твоїм матеріальним тілом поєднана твоя нематеріальна душа, з ним живе, веселиться і сумує? Або як матеріальна річ — вода — проникає при хрещенні в нематеріальну річ — душу і нематеріальну річ — першородний гріх — з неї вмиває. Скажеш, те здійснюється через дію Божої сили і ласки, невидима божественна ласка через видимий знак елементарної води торкається душі й очищує її від гріха. І якщо це може бути там, то чому ж не може бути й тут, тобто чому вогонь як засіб божественної справедливості не може цією ж Божою силою мучити душу, як він мучить безтілесних дияволів³⁵.

Na podstawie tekstu popularnej modlitwy za zmarłych Sakowicz wnosił nawet o rodzaju męki, której poddawane są dusze przebywające na mytarstwach, w pełni utożsamionych przez niego z czyścem. Wśród zanoszonych bowiem przez żywych w intencji zmarłych prośb znajdują się te o przeniesienie duszy w miejsce jasne, pełne ochłody i ciche, wolne od cierpień, utrapień i trosk³⁶ i dlatego według polemisty możemy wierzyć, że przebywają one w ciemnym, niespokojnym i — co istotne — zbyt gorącym otoczeniu, w nieustannej trwodze, smutku i zgryzocie³⁷.

Prawosławni odrzucali te ustalenia, a odwołując się do autorytetu Ojców, przekonywali że „na tym świecie się polerujemy uciskami i kłopotami, abowiem tam mękam, a nie czyszczeniu jest czas”³⁸.

³⁴ Вопросы и отвѣты..., kol. 57.

³⁵ [Kasjan Sakowicz], *Трактат про душу...*, s. 504–505.

³⁶ Tekst tej modlitwy por. np. *Мітвник или Требник*, Стратинъ 1606, k. 230v.

³⁷ [Kasjan Sakowicz], *Трактат про душу...*, s. 501–502.

³⁸ Melecjusz Smotrycki, *Анмізрафу або відповідь на скрипт усzczyплиwy, przeciwko ludziom Starożytnej religii greckiej od apostatów cerkwie wschodniej wydany...*, Wilno 1608, [w:] RIB 19, s. 1278. Te słowa, należące do Grzegorza z Nazjanzu, cytowało wielu polemistów: „[...] жадного чистцового огня, въ которомъбысь теперь, по розлученюся зъ тѣломъ, души самыи безъ тѣла чистити и полеровати мѣлы, алеся, яко святыи Григорій Назіанскій мовить, ту на томъ свѣтѣ полеруемо утисками и клопотами, абоѣмъ тамъ мукамъ, а не чищеню чась есть” — [Захарія Копыстенский], *Книга о вѣрѣ...*, s. 323–324. Por. także „Григорій Назіанскій на плягу мѣста вѣршъ тринадцатый пишеть: тутъ ся полеруемо отъ Бога навѣженемъ и бѣдами, абовѣмъ тамъ мукамъ, а не очищеню чась, яко Оригенъ брѣдитъ” — *Вопросы и отвѣты...*, kol. 57.

W sposób dobitny wypowiedział się na ten temat Iwan Wyszeński, pisząc o „doczesnym purgatorium”, które jest jedynym prawdziwym czyścem dla ludzkości dążącej do Boga, i przeciwstawiając go zaświatowej koncepcji łacinników — fałszywych chrześcijan: „ибо наш пургаториум, истинных христиан, — в плоти, у ложных же — по смерти”³⁹.

Wypowiedzi utrzymane w podobnym tonie można znaleźć także u innych polemistów. Na przykład Surażski zarzucał łacinnikom skłonność do popełniania błędów, a naukę o czyśccu traktował jako kolejny tego dowód. Dyskredytując ideę męki czyśccowej, prawosławni wskazywali jako jej twórcę potępionego na soborze w Konstantynopolu Orygenesesa. Obszerny rozdział dotyczący czyścca — „wymysłu Orygenesowego” — znalazł się w wydrukowanym w Ostrogu w 1588 roku dziele Wasyla (Maluszyckiego) Surażskiego w części zatytułowanej *О нѣакомъ чистцю, егоже Римскыя имянують пургаторіумъ*⁴⁰ oraz w *Ekthesis* Marcina Broniewskiego (Kraków 1597), który pisał, że jest to

zmyślenie, źle zrozumiany i zmyślony pierwaj od rozmaitych tego świata filozofów basnosłowstwem. A potem Orygenem Adamantowiczem śmieie narysowany i ukorzeniony. A na ostatku doskonale w zachodnim Kościele rozszerzony ogień czyśccowy⁴¹.

Podobne wypowiedzi znajdziemy także w innych pracach (między innymi Z. Kopysteńskiego, M. Smotryckiego). Większość z nich zawiera również przestrogi dla wiernych, którzy nie powinni ludzić się nadzieją pośmiertnego zadośćuczynienia, czyścić jest bowiem „szatańskim pomysłem, który został podsunięty ludzkości dla rozleniwienia i dla zguby żyjących”⁴². Zapewne dlatego w XVII wieku

³⁹ *Йоанна мниха извѣщениѣ...*, s. 118.

⁴⁰ „Тѣмже всяко явѣсть, яко не отъ божественаго писанія чистецъ избобрѣтається, но отъ челоувѣческихъ умышлений съставися, пачеже отъ высокомыслнаго Оригена, онъ же прежде потоки учения источи, послѣдиже, на свое велемудріе уповаа, падеся, хульны глаголы о Христі Спасителю нашемъ отригну[лъ]. Сего ради Божія помощи обнажися, яко отъ идоложрецъ ятъ бысть, не стерпѣвши мукъ, верже ливанъ на жертвище, и пожрѣтъ идоломъ. И за сіе слабости ради своя срамляся, не точію челоувѣкомъ нечестивымъ, но и самимъ бѣсомъ свободитися отъ мукъ глаголетъ, конецъ мукамъ быти блядуше” — Васил Суразкий (Малюшицкий), *О единой истинной православной вѣрѣ...*, kol. 852. Niemal identyczne sformułowanie por. „О томъ и таковомъ чистцовымъ огню пуркгуючомъ церковь Христова першая не слыхала, ани тежъ во книгахъ докторовъ святыхъ найдуемо, прето не отъ божественного писма чистецъ таковый душамъ есть выналѣзень, але отъ людскихъ вымысловъ, а надто отъ высокооумнаго въ думѣ Оригена, который на початку жродля наукъ выступилъ, на-опослѣ, на свою велемудрость уфаючи, упаль, блюзнѣрскіе мовы мовы о Христі Збавителю нашемъ отригнулъ. Для тогожъ и Божое помочи естъ обнажонъ, гды отъ идоложрцовъ пойманъ былъ, не стерпѣвши мукъ, вергъ ливанъ на жертвище и далъ хвалу бѣсомъ. И той для причины оустыдаючися мовилъ: не толко челоувѣкомъ безбожнымъ, але и самымъ бѣсомъ отъ мукъ вѣчныхъ свободитися повѣдаеть” — *Вопросы и Ответы...*, kol. 54–55.

⁴¹ M. Broniewski, *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995, s. 63.

⁴² *Вопросы и ответы...*, kol. 55.

nie tylko polemisci, lecz także autorzy innych dzieł rozumieli potrzebę wskazania i objaśnienia najważniejszych różnic między obiema koncepcjami⁴³.

Podsumowując, należy stwierdzić, że wywołany w czasach unii w Brześciu, aczkolwiek nie nowy dla polemiki konfesyjnej, temat czyścica⁴⁴ skłonił stronę unicką do przywołania wizji podniebnych ciał mających status legendarnego wierzenia. Utożsamienie mytarstw, bliskich wyznawcom Kościoła wschodniego, z koncepcją czyścica miało oswoić prawosławnych z tą ideą, przekonać nowo przechodzących na stronę unii wiernych do tej doktryny. Wywołało jednak krytyczną reakcję prawosławnych, skłaniając ich do gruntownego skonfrontowania obu wizji, wykazania zasadniczych różnic, ale i podobieństw, a przede wszystkim do usystematyzowania własnego nauczania dotyczącego trzeciego miejsca w zaświatach. Prawdy wiary miały stać się jasne i zrozumiałe dla wyznawców, ponieważ tylko tak można było ich chronić przed katolicką tezą o tożsamości obu miejsc.

Rozpoczęty przez literaturę polemiczną proces porządkowania eschatologicznych przekonań kontynuowali następnie autorzy literatury kaznodziejskiej i dzieł z obszaru teologii popularnej; znalazł on także odzwierciedlenie w obowiązujących orzeczeniach prawosławnego Kościoła w państwie polsko-litewskim.

Bibliografia

- Antirresis, abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1997.
- Berezna L., *Treće město uderzhanie istyazhatelnoe. Ideya mitarstv u tvorakh Ioanikiya Galatovs' kogo ta ukrains'kikh pravoslavnikh sinodikakh*, [w:] *Ukraina XVII stolittya: suspil'stvo, filosofiya, kul'tura*, red. i oprac. L. Dovga, N. Yakovenko, Kyi 'v 2005.
- Biblia Tysiąclecia*, wyd. 3 popr., Poznań-Warszawa 1995.
- Broniewski M., *Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995.
- Buxakowski J., *Wieczność i człowiek. Eschatologia*, „Teologia Prawd Wiary”, t. 8, Pelplin 2001.
- G'ill Dzh., *Florentiis'kii Cobor*, L'viv-Rim 2016.
- Hryniewicz W., *Czyścić w teologii prawosławnej*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszuk, L. Bienkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985.
- Hryniewicz W., *O soborze florenckim inaczej. Refleksje ekumeniczne*, [w:] *idem, Kościoły siostrzane — dialog katolicko-prawosławny 1980–1991*, Warszawa 1993.
- Kijas Z. J. OFMConv, *Odpowiedzi na 101 pytań o rzeczy ostateczne*, Kraków 2004.
- Le Goff J., *Narodziny czyścica*, przeł. K. Kocjan, Warszawa 1997.
- Mazurkiewicz R., *Eschatologia Rusi Kijowskiej*, [w:] *Dzielo chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*, red. R. Łużny, Lublin 1988.

⁴³ W *Księdze o wierze* o różnicach między cłami (na powietrzu) i czyścem (w ogniu) czytamy: „А такъ иное есть мытарство, а иное огонь чистителный. И мытарства дѣются не въ огни, але на повѣтру през гамованіе, трудненіе и забороненіе волного пристанія душам. А чистец зась, яко латинници мовят, огонь есть, и мучить и палить душу, а где и на которомъ мѣсту, нехай сами повѣдят” — [Захарія Копыстенский], *Книга о вѣрѣ...*, s. 316.

⁴⁴ Argumenty wysuwane przez ówczesnych polemistów nie były nowe, podobny przebieg miały rozmowy prowadzone w trakcie soboru we Florencji; por. Дж. Гілл, *Флорентійський Собор...*, s. 271–303.

- Meyendorff J., *Teologia bizantyjska. Historia i doktryna*, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa 1984.
- Nowak A. Z., *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie prawosławne piśmiennictwo żałobne w XVII w.*, Kraków 2008.
- [Pociey Hipacy], *Harmonia albo concordantia wiary, sakramentów i ceremoniej cerkwi ś. Orientalnej z kościołem rzymskim*, Wilno 1608, [w:] *Russkaya Istoricheskaya Biblioteka*, t. 7. *Pamyatniki polemicheskoi literatury v" Zapadnoi Rusi*, cz. 2, Sankt Petersburg 1882.
- Potii Ipatii, *Uniya albo vyklad predneishykh artykulov ku zyednochenyu Grekov s kostelom Rymskim nalezhashchyykh*, Wilno 1595, [w:] *Russkaya Istoricheskaya Biblioteka*, t. 7. *Pamyatniki polemicheskoi literatury v" Zapadnoi Rusi*, cz. 2, Sankt Petersburg 1882.
- [Sakovykh Kasijan], *Traktat pro dushu, napysanyj otcem Kasijanom Sakovychem, chencem grec 'koi' religii'*, [w:] *Pam'jatky brats' kyh shkil na Ukrai'ni kinec' XVI–pochatok XVII st. Teksty i doslidzhennja*, red. V. I. Shynkaruk, V. M. Nychyk, A. D. Suhov, Kyi'v 1988.
- [Smotrycki Melecjusz], *Antigrafi albo odpowiedź na skript uszczypliwy, przeciwko ludziom Starożytnej religiej greckiej od apostatów cerkwie wschodniej wydany...*, Wilno 1608, [w:] *Russkaya Istoricheskaya Biblioteka*, t. 19. *Pamyatniki polemicheskoi literatury v" Zapadnoi Rusi*, cz. 3, Sankt Peterburg 1903.
- [Smotrycki Melecjusz], *ΘΡΗΣΙΣ to jest Lament jednej ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem Dogmat Wiary przez Theophila Orthologa tejże świętej wschodniej Cerkwie Syna*, Wilno 1610, reed., [w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, wstęp D. A. Frick, „Harvard Library of Early Ukrainian Literature”, t. 1. *Texts*, Cambridge 1987.
- Spisanie protiv — lyutorov" v" dyukh" redaktsiyakh*, [w:] *Russkaya Istoricheskaya Biblioteka*, t. 19. *Pamyatniki polemicheskoi literatury v" Zapadnoi Rusi*, cz. 3, Sankt Petersburg 1903.
- Strzelecka K., *Czyścić*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1985.
- Surazkii (Malyushitskii) V., *O edinoi istinnoi pravoslavnoi vѣrѣ i o syiatoi sobornoj apostolskoj tserkvi*, Ostrog 1588, [w:] *Russkaya Istoricheskaya Biblioteka*, t. 7. *Pamyatniki polemicheskoi literatury v" Zapadnoi Rusi*, cz. 2, Sankt Petersburg 1882.
- Voprosy i otvety pravoslavnomu z" papezhnikom*, 1603, [w:] *Russkaya Istoricheskaya Biblioteka*, t. 7. *Pamyatniki polemicheskoi literatury v" Zapadnoi Rusi*, cz. 2, Sankt Petersburg 1882.
- [Vishenskii Ivan], *Ioanna mnikha izvѣshchenie kratkoe o latinskikh prelestekh, o zabluzhdenii ot puti istinnago i boleznekh smertonosnago mudrovaniya*, [w:] *Ivan Vishenskii, Sochineniya*, red. I. P. Eremin, Moskva-Leningrad 1955.
- Wagilewicz J. D., *Pisarze polscy Rusini wraz z dodatkiem pisarze łacińscy Rusini*, oprac. R. Radyszewskij, Przemyśl 1996.
- [Zaharija Kopystenskij], *Kniga o věř Edinoj, Svjatoj, sobornoj, Apostolskoj Cerkve, kotoraja pod rozsudok Cerkve Vshodnej poddaetsja, ok. 1619 r.*, [w:] *Arhiv" Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennomu Komissiju dlja razbora drevnih" aktov*, *Vysochajshe uchrezhdeniju pri Kievskom", Podol'skom" i Volynskom" General"-Gubernatorě*, cz. 1, t. 8. *Pamjatniki literaturnoj polemiki pravoslavnyh" juzhno-russov" s" protestantami i latino-uniatami v" Jugo-Zapadnoj Rusi za XVI i XVII st.*, Kyi'v 1887.

“Purgatory” versus “celestial customs duty” in polemic literature of the times of the Union of Brest (Kyivan Metropolitanate): Selected examples

Summary

In the Kyiv Metropolitanate, reflections about the afterlife of the soul became important right before and after the Union of Brest. The familiar polemical theme of purgatory returned and the followers of the union with Rome evoked the legendary visions of celestial customs duty (tollgates). The identification of both conceptions was meant to convince and convert the Orthodox to the Catholic doctrine. However, instead it brought about their reaction, prompting them to thoroughly confront both visions, demonstrate the similarities but also fundamental differences, and above all, to systematize their teachings. The polemical process of ordering eschatological beliefs begun in polemic literature and was continued by the authors of sermons, the works of popular theology, and was also reflected in official statements of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: purgatory, ordeals, soul, polemics, prayer

Чистилище проти митарств у полемічній літературі часів берестейської унії (Київська Митрополія) — вибрані приклади

Резюме

Дискусії довкола теми чистилища, що не були новиною уже в конфесійній полеміці, посилювалися в часи Берестейської унії та сприяли відродженню серед уніатів легендарної візії піднебесних митарств. Утотоження митарств із чистилищем стало засобом переконати православних у правильності католицької доктрини, водночас викликало активну реакцію у відповідь. Зіткнення обох концепцій виявило не тільки подібності, але і принципові розходження між ними, сприяло систематизації уявлень та переконань представників кожної зі сторін у питаннях есхатології. Полемічна література започаткували процес формування есхатологічних вірувань, який пізніше продовжили проповідники та автори праць з популярного богослов'я, що пізніше було відображено також в офіційних заявах Православної Церкви в Польсько-Литовській державі.

Ключові слова: чистилище, митарства, душа, полеміка, молитва